

OPPONENSI VÉLEMÉNY

**Deli Gergely: *Usus postmodernus Pandectarum,*
avagy kortárs olvasatok a *Digestából*
című MTA doktori dolgozatáról**

I.

Deli Gergely egyetemi tanár a doktori dolgozatában egyes római jogi források elemzésére vállalkozott kifejezetten új megközelítésben, mint azt már a kissé szokatlan, de szellemes címben is előrevetítette. A szerző már korábban is foglalkozott a műben érintett egyes témakörökkel, a doktori dolgozata az ezeken a területeken folytatott kutatásait szintetizálja, fejleszti tovább és kapcsolja össze. Már most szeretném kiemelni a szerző magas szintű műveltségét, kiváló képzettségét mind a római jog, mind a magánjog területén, amelynek egyértelmű bizonyítéka a dolgozata is.

II.

A rövid bevezetés után az eljárás szempontjából lényeges kérdésekre koncentrálok, így a dolgozatnak az MTA Doktori Szabályzata követelményeinek való megfelelését vizsgálom,¹ és a művel kapcsolatban fogalmazom meg a kritikai észrevételeimet és emelem ki annak értékeit.

1. A dolgozat újdonsága

Az értekezés azzal a fő tudományos kérdéssel foglalkozik, hogy mi egyáltalán a jog, ha azt gazdasági szempontok alapján közelítjük meg? Ezt a szerző két alkérdésre bontja, az első a gazdasági körülmények megváltozásának jogra gyakorolt hatására vonatkozik. Ebből ered az első alkérdés, miszerint, hogyan befolyásolja a gazdaság a jogot? A másik problémakör pedig magával a jog természetével kapcsolatos: vajon a jog szabályainak kötelező ereje pusztán a szankcióra támaszkodik, vagy egyéb forrásai is vannak?² A kérdések megválaszolására elsősorban különböző közgazdasági elméletek segítségével törekszük, retrospektív megközelítésben. A jelölt által feldolgozott témakörökkel már korábban is foglalkoztak a magyar és külföldi római jogi tárgyú szakirodalomban, azonban azok ilyen összefüggésben történő elemzése és összefüggéseinek feltárása önmagában újdonságnak tekinthető.

¹ „A hivatalos bíráló bírálatában részletesen értékeli a doktori mű tudományos eredményeit, annak újdonságát, érdemeit és hiányosságait, valamint azt, hogy hiteles adatokat tartalmaz-e. Ennek alapján tételesen nyilatkozik arról, hogy a mű mely téziseit fogadja el új tudományos eredményként, és melyeket nem, végül, hogy a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartja-e, avagy nem. A bírálónak jogában áll, hogy az egyes tézisekről és a mű elfogadásáról alkotott véleményét a nyilvános vita során megváltoztassa, és erről a vita végén nyilatkozzon”. MTA Doktori Szabályzat 37. § (3) bekezdése.

² Deli Gergely: *Usus postmodernus Pandectarum*, avagy kortárs olvasatok a *Digestából*. MTA doktori dolgozat, Budapest, 2022. 3.

2. A mű felépítése

A monográfia első része a kérdéskörnek egyfajta „általános része”, amely a jog természetét járja körül elsősorban egyes kortárs elméletek alapján, majd ezt követően a „különös részben” egyes modern jogterületekhez kapcsolódóan római jogi források elemzésére kerül sor, különösen a racionális döntésmélet és a viselkedési közgazdaságtan eredményeiből kiindulva, majd jórészt erkölcsi konklúziókat levonva.

3. A szerző által alkalmazott módszertan

Egy-egy témakörnél a szerző először röviden bemutatja a kiválasztott kortárs elméleteket, majd ezek tanulságai alapján elemez egyes római forráshelyeket több szempontból is. Tudományos módszerként a konceptuális elemzést jelöli meg a szerző, és a dekonstruktivista stratégiát követi. A szerző jól alkalmazta a jogösszehasonlító, a jogtörténeti, sok esetben a logikai és a dogmatikai kutatás módszereit, eszközeit. A disszertáns jelentős hangsúlyt helyezett a műben a jogértelmezési kérdésekre és a vonatkozó jogirodalom bemutatására is. A követett metódus alapján tudatosan egy új, alternatív jogösszehasonlító módszer bontakozik ki a mű lapjain, ami a szerző „problémaérzékeny jogösszehasonlításnak” nevez.³

4. A szerző által felhasznált források

A szerző egyértelműen bizonyítja, hogy kiválóan tájékozódik a római jognak mind a magyar, mind a külföldi szakirodalmában és a forrásokat is értő gondossággal kezeli. A dolgozat megírása során jelentős számú, 725 tételből álló szakirodalmat dolgozott fel, melyben a magyar mellett számos idegen nyelvű, elsősorban német, angol, francia és olasz közlemény is helyet kapott. A szerző ezek mellett jelentős számú római jogi és ókori görög filozófusoktól származó forrást is bevont az elemzésébe.

5. A mű tudományos eredményei

A következőkben a dolgozatról először általánosságban, majd egy-egy tárgykörét tekintve néhány részletkérdés vonatkozásában szeretnék kiegészítéseket, illetve jobbitó szándékú észrevételeket megfogalmazni. A szerző által a mű végén tizenhárom pontban összefoglalt tudományos eredményeit elismerésre méltónak tartom.

5.1. A dolgozattal kapcsolatos általános kritikai észrevételeim a következők.

A műben tárgyalt kérdéskörök egymáshoz való viszonyát leginkább ahhoz lehet hasonlítani, mint amikor egy telek földrétegének vizsgálata, szondázása érdekében annak különböző részein pontfúrásokat végeznek, majd az így nyert egyes talajmintákból próbálnak meg a földterület egészére vonatkozó összegző következtetéseket levonni. Egy geodéziai felmérés esetében alkalmazott módszernek a jogtudomány területén való alkalmazhatósága számos kérdést vet fel. Az opponens számára nem világos a kutatás előkérdése, miszerint a disszertáns milyen koncepció és milyen preferenciák alapján választotta éppen azokat a tárgyköröket, amelyeket a dolgozatában elemzés alá vont. Az is hiányérzetet keltett bennem, hogy a kutatás programjának összeállítása során miért a műben bemutatott közgazdasági

³ Deli: i. m. 6.

elméleteket vette kiindulási alapul és azokhoz miért éppen az elemzett római jogi forrásrészleteket, problémákat társította. Számomra ennek a kazuisztikus felépítésnek a prekonceptuális összességében részletes indokolást kívánna meg.

Kritikai élel kell megjegyezni, hogy a szerző egy-egy megállapítás kedvéért olyan nézetrendszereket homogenizál, amelyek nagyon divergensnek, és álláspontok sokaságát tartalmaznak. Többek között olyan megfogalmazásokat alkalmaz, mint: „a rómaiak a gyakorlatban tudatosan éltek a kétféle (az általános és a szezonálisan ingadozó) érték megkülönböztetésével”, vagy: „[a] rómaiak abban sem igen bíztak, hogy a jószágok a piac öntörvényénél fogva megtalálják azt a gazdájukat, aki a legtöbbre értékeli őket”.⁴ Ezek a megállapítások a fejlettebb társadalmi körülmények között élő római jogászok gondolkodásmódjára általánosságban igazak lehetnek, azonban az általánosító megfogalmazás azt feltételezi, hogy ez a megközelítésmód a kezdetektől egyeduralkodó volt.

A szerző hasonlóképp homogenizálta a sztoikus filozófiát, és több tucatszor utalt egy-egy sztoikus álláspontra, azonban nem volt következetes annak meghatározásában, hogy az adott gondolat a filozófiai iskolának melyik irányzatához, illetve korszakához köthető, továbbá mely sztoikus szerzőnél jelenik meg először. Az ilyesfajta leegyszerűsítés a sztoicizmus esetében különösen veszélyes, ugyanis közismerten az volt a legváltozatosabb ókori filozófiai iskola, amelynek képviselői olykor egymástól radikálisan eltérő állásponton voltak. Bertrand Russell például „*A History of Western Philosophy*” című összegző munkájában kifejezetten a doktrína változékonyságát emelte ki mint a sztoikus iskola egyik jellegzetességét.⁵

Kiemelendő, hogy a szerző kifejezetten az érdeklődésre számot tartó témaköröket vizsgál új tudományos szempontok szerint. A dolgozat minden részében jól tetten érhető, hogy a disszertáns otthonosan mozog a római jog forrásainak elemzésében és annak szekunder irodalmában, valamint a közgazdaságtan és jogfilozófia területén is átfogó ismeretekkel rendelkezik. Az egyes kérdéskörök kifejtése magas szintű tudományos igényességgel történt, logikus levezetésekkel és elemzésekkel olvashatunk. Dicsérendő, hogy a szerző bátran vállalta a római jog egyes forrásainak modern – vagy az ő szóhasználatával posztmodern – megközelítésű feldolgozását, amelynek eredménye azok közgazdasági és erkölcsi aspektusainak felvillantása lett, így teljesen új megvilágításba helyezte egyes jelenségeket.

A továbbiakban a szerző egyes konkrét tudományos megállapításaihoz kapcsolódóan tesz észrevételeket és kiegészítéseket.

5.2. A jogi maternalizmus, az etikum mint összekötő kapocs, a jog etikai legitimációs kényszere

A szerző a dolgozat tudományos eredményeként fogalmazza meg azt, hogy a jogi paternalizmus mintájára a jogi maternalizmus fogalmát is be lehet vezetni, ami arra hivatott, hogy a jog iránymutatást adjon ne csak a társadalmilag hasznos, hanem az egyén számára jó életet lehetővé tevő cselekvésekre is. A kutatásban kiindulási alapként szerepel a *homo*

⁴ Deli: i. m. 19-20.

⁵ „STOICISM, while in origin contemporaneous with Epicureanism, had a longer history and less constancy in doctrine. The teaching of its founder Zeno, in the early part of the third century B.C., was by no means identical with that of Marcus Aurelius in the latter half of the second century A.D. Zeno was a materialist, whose doctrines were, in the main, a combination of Cynicism and Heraclitus; but gradually, through an admixture of Platonism, the Stoics abandoned materialism, until, in the end, little trace of it remained”. London, 1961. 252.

oeconomicus, a neoklasszikus közgazdasági iskola szerinti racionális, a haszon maximalizálására törekvő, gazdálkodó ember ideálképének bemutatása, majd ennek az életben való realitásának cáfolása, a viselkedési közgazdaságtan által felismert rövidlátó ember, a *homo myopicus* sokszor irracionális, preferenciák nélküli jelenségével.⁶ Ennek lehetséges korrekcióját a jogi paternalizmus mellett abban látja a szerző, hogy bizonyos etikai megfontolásokat is érdemes a jog koncepciójába beleértetni.⁷ Ezzel a magam részéről alapvetően egyetértek, azt viszont érdemesnek találnám tisztázni, hogy pontosan milyen etikai megfontolásokra gondol a szerző és milyen módon látja megvalósíthatónak ezeknek a jog koncepciójához történő kapcsolódását. A jogi paternalizmus egyes liberális képviselői (John Rawls, Ronald Dworkin, Joel Feinberg, David Richards) abból indulnak ki, hogy az államnak semlegesnek kell lennie a közösség tagjainak különféle erkölcsi meggyőződését illetően és az állami kényszer határait pragmatikusan, a kárelv által kell kijelölni, amelynek alkalmazása pedig független az adott cselekmény erkölcsi értékétől és kizárólag a másoknak okozott kár tényén alapul. Ezt a megközelítést megkérdőjelezhető, mint azt például Joseph Raz is tette. Szerinte az állam semlegessége egy elérhetetlen ideál, amit még megközelíteni sem lehet. Az állam egyszerűen nem tud semleges lenni, függetlenül attól, hogy annak kell-e lennie.⁸ Megítélésem szerint itt két problémakört is szükséges vizsgálni. Egyrészt az erkölcs és a tételes jog viszonyát abból a szempontból, hogy a jog mennyiben közvetíti az adott társadalomban elfogadott erkölcsi értékeket. Ez rögtön további kérdéseket vet fel, miszerint a jogszabályok mennyiben tükrözik a társadalmi konszenzust az erkölcs terén. Másrészről érdemesnek tartom azt is elemezni, hogy akár a jogi paternalizmus, akár a szerző által felhívott jogi maternalizmus mennyiben indokolt ahhoz mérve, hogy a társadalom tagjainak döntési autonómiája minél kevésbé sérüljön. A kettő közötti éles szembenállás számos társadalmi problémában megjelenik (pl. eutanázia).

Fontosnak tartom megemlíteni továbbá, hogy a szerző által jogi maternalizmusnak nevezett jelenség bizonyos megnyilvánulásai napjainkban is tetten érhetőek. A magyar magánjogban számos jogszabály közvetett jogrendezést biztosít azáltal, hogy utaló szabályként funkcionál, és ezek között sok esetben metajurisztikus, jogon kívüli normákra utal, így például az erkölcsre (a jó erkölcs),⁹ társadalmi szokásra (pl. forgalmi tisztesség, jóhiszeműség és tisztesség).¹⁰ Ilyen esetekben az igazságszolgáltatás során az erkölcsi, és egyéb, általános társadalmi felfogásokat is figyelembe kell venni, vagyis ha azok nem tükröződnek a tételes jogban közvetlenül,¹¹ közvetett módon mégis részévé válnak. A jogi maternalizmus megítélésem szerint az ilyen utaló szabályok alapján érvényesülhet.

⁶ Ezzel a kérdéskörrel a szerző korábban is foglalkozott, lásd Deli Gergely: *Homo oeconomicus, homo myopicus és homo sapiens – avagy mit tanultam Kőnczöl Miklós dikológiájából?* Jog, Állam politika 2015/3. 113-130.

⁷ Deli: i.m. 14. és 206.

⁸ Szerletics Antal: *Jogi paternalizmus*. ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat 2008/1. 158-160.

⁹ Például a Ptk. 6:96. §-a, 7:38. § (1) bekezdés első mondata, 7:78. § (1) bekezdés e) pontja. Lásd ehhez Menyhárd Attila: *Az erkölcsi értékrend változása és a szerződési jog*. In: *Liber Amicorum Studia E. Weiss dedicata*. Budapest, 2002. 191. sko. Uő: *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*. Budapest, 2004. Földi András: *A jóhiszeműség és tisztesség elve*. Budapest, 2001. Uő: *Újabb észrevételek a bona fides dualizmusának kérdéséről*. In: *AUB XLIV (2007) 123. sko.*

¹⁰ Lásd például a Ptk. 2:12. § (2) bekezdés e) pontját, 2:20. § (3) bekezdés e) pontját, 4:41. § (1) bekezdését, 6:237. § (5) bekezdését, 7:28. § (3) bekezdését, 7:32. § (2) bekezdését, 7:56. § (3) bekezdését, 7:70. § (1) bekezdését, 7:81. § (1) bekezdés c) pontját, 7:97. § (2) bekezdését, 2:12. § (2) bekezdés b) pontját, 2:20. § (3) bekezdés b) pontját, 3:115. § (2) bekezdését, 3:264. § (3) bekezdését, 3:287. § (1) bekezdését, 3:372. § (1) bekezdés m) pontját, 4:38. § (1) bekezdés e) pontját, 4:38. § (3) bekezdését és a 6:63. § (5) bekezdését.

¹¹ „Az erkölcs az emberi akaratok és cselekvések helyességének végső mértéke. Míg a jogszabályok *ultima ratio*ja a fizikai kényszer, addig az erkölcsi szabályok érvényesülésének nincs más biztosítéka, mint a lelkiismeret. Az erkölcsi szabályok egy részét a jogrend jogszabállyá teszi, s a fizikai kényszert állítja mögéje. De általában elmondhatjuk, hogy helyes jog csak az olyan jog lehet, ami az erkölcsnek megfelel. Bizonyos ugyan, hogy az

5.3. A római jogtudósok és a sztoikus filozófia, a római jog univerzalizálás igénye és reflexióérzékenysége

A szerző a dolgozatában több helyen is foglalkozik a préklasszikus és a klasszikus római jog által rekonstruálható emberképpel, a *bonus vir*rel, és hozza ezt összefüggésbe egyes ókori filozófusokkal és iskolákkal. A szerző szerint a római *bonus vir* nem feleltethető meg teljes mértékben a sztoikusok által vázolt ideális embernek, annál sokkal racionálisabb, „földhözragadtabb” a magatartása, mivel a pénz, a kereskedelem, az ár és érték viszonyrendszerében gondolkodik, a törvénytől sem elsősorban az egyéni igazságosságot, hanem a társadalmi stabilitást várja el. Ez megítélésem szerint így túl általános, amit érdemes egy kicsit részletesebben kifejteni. A hazai tankönyvirodalom is tényként kezeli a görög filozófia hatásait a római jogra már a Kr. e. 2. századtól kezdődően.¹² Ez azonban bizonyos magyarázatra és kiegészítésre szorul, különös tekintettel arra, hogy ez az összefüggés a későbbiekben is többször megjelenik a műben.¹³ Ennek érdekében nagy vonalakban érdemes kitérni a sztoikus filozófia egyes korszakaiban kialakított ideális emberképre és az egyénnek a közösséghez való viszonyára, mivel a korai Sztoa képviselői kétségtelenül egy idealizált társadalmat és emberképet alkottak, azonban a középső és a kései sztoikusok már realisabban közelítették meg a társadalmi viszonyokat, még ha jelentős hangsúlyt fektettek is a szociális érzékenységre.

Mint ismert, a Római Birodalom expanzív külpolitikájának eredményeként az impérium területe a Kr. e. 2. században a hellén félszigetre is kiterjedt.¹⁴ Ez lehetőséget biztosított arra, hogy a görög szellemiség továbbra is Európa kulturális életének meghatározó tényezője maradjon, egyfajta reneszánszát élje, még ha bizonyos megalkuvásokkal és újításokkal is járt.¹⁵ A görög szokásokat a rómaiak meglehetősen ambivalens érzelmekkel fogadták, ami érthető is, hiszen egyes filozófiai iskolák tanításainak dekadens hangulata rombolóan hatott a római ifjúság erkölcsére.¹⁶ A görög szellemiség, különösen az epikureizmus a rómaiak vallására káros hatással volt,¹⁷ a filozófia aláásta az isteni gondviselésbe vetett hitet, a *ius sacrorum* alapjait és helyébe etikával próbálták kárpótolni az embereket.¹⁸ A görög filozófiai iskolák közül a korai és a középső sztoikus bölcselek tanításai tudtak leginkább gyökeret verni Rómában, mivel erkölcsstanuk jelentős mértékben illeszkedett a korabeli római polgárral

erkölcsi szabályok tartalma ugyanazon helyen sem mindenben állandó, ám a jognak e változó, de magasabb mértékhez mihamarább alkalmazkodnia kell. A mi magánjogunk is pl. a turpis (=a társadalom mindenkori erkölcsi felfogásával ellenkező) szerződéseket nem ismeri el, tőlük a jogsegélyt megtagadja, valamint azt sem engedi meg, hogy az emberek turpis módon éljenek jogukkal”. Fehérváry Jenő: Magyar magánjog kistükre. Budapest, 1941. 3.

¹² Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Budapest, 2020²⁴. 40-42. és 91.

¹³ A sztoikus államelméletekről lásd Sándor István: A sztoikus állam- és politikaelméletek áttekintése. AUB XXXVII (1999/2000). 27–54.

¹⁴ Lásd bővebben Hermann Bengtson: Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. München, 1970. 138.

¹⁵ Ld. bővebben Richard Harder: Die Einbürgerung der Philosophie im Rom. Das neue Cicerobild. Darmstadt, 1971. 13., és Heinrich Gusztáv (szerk.): Egyetemes irodalomtörténet II. Budapest, 1905. 32.

¹⁶ Bővebben lásd Plutarkhos: Cato maior, 22-23., Polybios: 31, 25, 48., és Livius 39, 44, 3.

¹⁷ A Rómában elterjedt filozófiai irányzatok közül egyedül az epikureizmus volt a hagyományos római vallásra igazán veszélyes, azonban az sem ateizmust vagy agnoszticizmust hirdetett, hanem az isteneket olyan transzcendens létezőknek tartotta, amelyeket egyáltalán nem érdekli az emberek sorsa, így vallási szertartásokkal sem lehet a jóindulatukat elnyerni.

¹⁸ Bernhard Kuebler: Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft gegen Ende der republikanischen Zeit. Atti del Congresso Internazionale del Diritto Romano I., 1934., 85.

szemben támasztott erkölcsi elvárásokhoz, ellentétben például az epikureizmussal, melyet kezdettől fogva tiltani próbáltak korlátlan individualizmusa és könnyelmű életfelfogása miatt. Az epikureizmus a széles tömegek, a *plebs* körében vált népszerűvé, míg a sztoikus tanokat elsősorban az arisztokrácia, a szellemi elit vette át.¹⁹ Ez utóbbi tekintetében kezdetben jelentős szerepet játszott például a Scipio-kör.²⁰ A *homo novus*okból álló, Róma politikai életét nagymértékben meghatározó családi-baráti kapcsolatban lévő patríciusok közül sokan hallgatták a sztoikus Panaitios filozófiai előadásait és a római ifjúság intellektuális képzéséhez az is szervesen hozzájárult, hogy görög nevelőket kapjanak, vagy Athénban tanuljanak.²¹ Természetesen a jogászok műveltségéhez is hozzátartozott a görög filozófia ismerete és stúdiumaik során nagy hangsúlyt fektetettek ezek elsajátítására.²² Nem véletlen tehát, hogy számos jogász a görög filozófia – és azon belül is több esetben egyes sztoikus elvek – alapján alkotta meg véleményét egyes jogi kérdésekben is,²³ sőt egyes államférfiakat, jogászokat kifejezetten sztoikusnak tartottak.²⁴

A szerző Zénónra hivatkozva megállapítja, hogy a klasszikus római jog végső mércéjéül, alapvetően a sztoikus filozófia hatására, a természetnek (kozmikus rendnek) megfelelő egyéni életvitel szolgált és a sztoikus „politikaelméletben” az államot erényes személyek alkotják, és csak az erény teszi az embert polgárrá és szabaddá.²⁵ Itt érdemes egy rövid kitérőt tennünk a sztoikus filozófia egyes korszakaira is. A sztoikus filozófia első időszakát a filozófiatörténeti szakirodalom korai Sztoa néven emlegeti. Az iskola alapítója és az első korszak egyik legismertebb képviselője a kitioni születésű Zénón (Kr. e. 336 – Kr. e. 264) volt, aki Kr. e. 300-ban saját filozófiai iskolát alapított Tarka Csarnok (*Stoa Poikilé*) néven.²⁶ Zénón olyan korban élt és tanított, amikor az államok fennmaradása bizonytalan volt, az egyes városállamok egymás után veszítették el polisz státuszukat és magának Zénónnak sem volt állampolgársága. Zénón ilyen személyes háttérrel dolgozta ki a megfelelőnek vélt állam modelljét, ami többnyire Platón és Aristotelés elképzeléseit tükrözte. Fontos azonban hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a korai sztoikus filozófia korszakában nem volt szignifikáns a politikai környezet vázolója, hiszen – Kleanthés kivételével –, a politika terrénumát a filozófián kívüli területnek tartották.²⁷ Ezekben az elméletekben közös vonásként munkál a sztoikus filozófia alapelve, miszerint a természet szupremáciája az emberi társadalom felett megkérdőjelezhetetlen. Ebből az alaptételből levezetve megállapíthatjuk, hogy a korai sztoikus filozófusok a természetes világrend modelljét recipiálták a társadalmi struktúra ideális képének megformálásához, melyben az istenek irányítanak (a sztoikus ontológia alapja az isteni elemek materializálása) és az istenek által teremtett természetből létrejövő

¹⁹ Lásd ehhez J. P. V. D. Baldson: *Romans and Aliens*. London, 1979. 36. Gellius: *Noctes Atticae*, 15, 11, 1. Suetonius, *De Rhetoribus* I.

²⁰ A Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus (Kr. e. 185 k. – Kr. e. 129.) római politikus és hadvezér baráti és informális társadalmi kapcsolataiból álló szellemi közösség. Lásd ehhez R. M. Brown: *A Study On Scipionic Circle*. *Iowa Studies in Classical Philology* I (1934) 16 skó. Hermann Strasburger: *Der Scipionen Kreis*. *Hermes* 94 (1966) 60. Cicero: *De amicitia* 69.

²¹ Cicero: *Academica pro* 1, 8.). Plutarkhos: *Brutus* 2.; Cicero: *Academica post* 1. 12., *Tusculanum* 5. 21., *Brutus* 332., *De finibus* 5. 8.

²² Kuebler: i. m. 84.

²³ Lásd pl. Vécsey Tamás: *Lucius Ulpus Marcellus*. Budapest, 1881. és Uő: *Aemilius Papinianus pályája és művei*. Budapest, 1884.

²⁴ A *ius civile*-t 18 könyvben megalapozó Q. Mucius Scaevola augurt egyenesen *stoici nostri*-nak nevezte Cicero. *De oratore* 1. 43.

²⁵ Deli: i. m. 18.

²⁶ Mivel Zénón külföldinek számított Athénban, ezért nem szerezhette saját tulajdonú ingatlant, így kénytelen volt ebben a közcsarnokban tartani az előadásait, ami az iskola névadójává vált. Diogenés Laertios: *A sztoikus filozófusok életrajza*. 7,1-2., 24.).

²⁷ A.A. Long - D.N. Sedley: *Hellenistic Philosophers*. Cambridge 1986. 434.

természetjog (*physei dikaion, ius naturale*) az irányadó, különösen annak a Chrysippos által a későbbiekben kidolgozott értelmében, mint a morális értékek alapköve.

A korai sztoikus etika elsőszámú elve az, hogy életünk legyen összhangban (*homologuménón dzén*), tehát az ember harmóniában éljen, és olyan célokat tűzzön ki maga elé, amelyeket képességeivel elérhet. A boldogság (*eudaimonia*) az emberi élet célja, melynek eléréséhez szükséges a gondtalanság, vagyis az, hogy az ember igényei találkozzanak az életben megvalósított cselekedeteivel, tehát kiegyenlítetttség és harmónia (*einstimmige Befindlichkeit*)²⁸ határozza meg az ember életét. Ennek elérése szempontjából támpontot ad a világot irányító értelem (*logos*) amit a természetben kell keresni,²⁹ tehát az ember akkor él helyesen, ha az életét úgy tudja megszervezni, hogy az egységes legyen. A bölcs ember fő célkitűzése ennek a harmóniának a keresése kell, hogy legyen. Ebből eredően a zénóni államideál alaptétele, hogy a társadalom a tagjai között meglévő, az erkölcshez való viszonyból eredő, bölcs-nem bölcs dichotómiára épül. Azok, akik nem tartoznak a bölcsek közé, csak rabszolgaként létezhetnek, és nem lehetnek az állam teljes jogú polgárai. Ennek az alaptételnek a következménye, hogy a szokványos társadalmakban létező intézmények teljesen elveszítik jelentőségüket. Az ideális államban nincs szükség városokra, falvakra, településekre, amelyeknek különböző a jogrendszer, az embereknek (a bölcseknek) egy nyájban kell együtt élnie egy közös jog irányítása mellett.³⁰ Mint azt Diogenés Laertiosól megtudjuk, Cassius bírálta a klasszikus árutermelő rabszolgaság eredményei között emlegetett intézmények negligálását Zénónnál, hiszen az általa idealizált Politeiában nem volt szükség nevelésre és oktatásra, *gymnasiára*, templomokra és bíróságokra. Mindemellett a pénz is teljesen fölöslegesnek bizonyult ebben a konstrukcióban.³¹

A Zénón által felvázolt államstruktúra jegyében tanított a Sztoa második alapítójának tartott Chrysippos (Kr. e. 281/277 – Kr. e. 208/209) is.³² Az ő erkölcsstanában az emberi tevékenység céljaként Zénónhoz hasonlóan a boldogságot jelölte meg, ami „az élet gördülékeny folyása”.³³ Chrysippos szerint az igazság eredete istenben és a közös természetben rejlik. A törvényekről szóló munkájában ezért írja azt Chrysippos, hogy a törvény minden dolog, az isteni és emberi dolgok királya, a jó és a rossz, az igazságosság és az igazságtalanság bírója, a természettől társas lények legfőbb uralkodója.³⁴ Chrysippos az ideális állam tekintetében Zénónra támaszkodott és gyakorlatilag az ő elképzeléseit ismételte, melynek alaptétele a bölcsek uralkodása volt.³⁵ A sztoikus filozófia első korszakában tehát, a zénóni modell alapján, egy utópisztikus államot vázoltak fel a szerzők.

A sztoikus filozófia középső korszakának egyik legismertebb képviselője a disszertáns által idézett, a rhodoszi Lindoszbán született Panaitios (Kr. e. 185 – Kr. e. 110/109) volt.³⁶ Az ő társadalom- és államelmélete már jelentősen eltért a korai sztoikus filozófusok által felállított modelltől. Panaitios államelméletének fő sarokpontja a létező római állam volt, azt tartotta, hogy Polybios vegyes alkotmánya az ideális államtervezkedés. Polybios államelmélete, a

²⁸ Max Pohlenz: Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung. Göttingen, 1959.

²⁹ Pohlenz: i. m., valamint H. A. K. Hunt: A Physical Interpretation of the Universe. The Doctrines of Zeno The Stoic. Melbourne, 1976. 17skk.

³⁰ Plutarkhos: De Alexandri magni fortuna aut virtute. 329 A-B.

³¹ Diogenés Laertios: i. m. 7.32-3.

³² Diogenés Laertios: i. m.

³³ „[T]he smooth-flowing of life”. J. B. Gould: The Philosophy of Chrysippus. Leiden, 1970.162.

³⁴ Gould: i. m. 168. Ezt fejti ki Pohlenz is, miszerint a törvény (*nomos*) a király mindenk felett. Pohlenz: i. m. 133.

³⁵ Diogenés Laertios: i. m. 7.121-2.

³⁶ Deli: i. m. 25. és 79.

vegyes alkotmány (*mikté politeia*) megfeleltethető a köztársaságkori Róma államberendezkedésének, ezért ennek inkább a magyarázata érdemel figyelmet, amely már jórészt eltér a zénóni megközelítéstől. Panaitios szerint az államra azért van szükség, mert az emberekben van egy bizonyos természetükből eredő szociális ösztön és ennek következtében éreznek indíttatást az együttélésre.³⁷ Panaitios államelmélete alapvetően az emberek egymás iránti szeretetének koncentrikus körökre épülő rendszerén, *oikeiós*is tanon alapult.³⁸ A jogrendet is ebből kiindulva határozza meg és jut el a kozmopolita alkotmány gondolatáig, valamint a természetjog uralmáig.³⁹ Franz Wieacker szerint⁴⁰ a khrüszipposzi *oikumené* (barbár, meghódíthatatlan világ) az emberi társulás (*consociatio humana*) által a *ius gentium* segítségével kozmopolitizált világ, amiben Panaitios a Római Birodalom hódításait is legitimnek látta. A világbirodalommá fejlődő egykori városállam esetében Panaitios már felismerte annak szükségességét, hogy – bár ő még elsősorban a hódításokra gondolva – egy személyben, egy ideális vezető személyében nagyobb hatalom kerüljön központosításra. Ez a hatalomkoncentráció azonban mindenféleképpen pozitív elvárások érdekében kell, hogy megvalósuljon, hiszen véleménye szerint a vezetőnek erre a hatalomra elsősorban azért van szüksége, hogy a népekről gondoskodni tudjon. A természetjognak megfelelően ugyan a polgárok között jogegyenlőségnek kell fennállnia, azonban az abszolút jogegyenlőség mellett nem lenn megvalósítható a társadalom egészséges vezetése, ezért az államot azoknak kell irányítaniuk, akik többet tudnak érte tenni képességeik, ambícióik szerint. Panaitios elképzelése az volt, hogy az emberek az államnak, a köznek nyújtott szolgáltatásaik alapján részesüljenek a hatalomból is. Panaitios tehát jelentős mértékben szakít a korai sztoikusok által képviselt társadalmi berendezkedésről vallott nézetekkel, nála már előtérbe kerül a racionálisan, a fennálló társadalmi viszonyok kereteit figyelembe vevő bölcs ember ideálja.⁴¹

A sztoikus filozófia harmadik korszakának képviselői (Seneca, Epiktétos, Marcus Aurelius) elsősorban az egyszemélyi vezetés hátrányaival, és az állam vezetésének nehézségeivel foglalkoztak, valamint a kozmopolitizmus elméletét fejlesztették magas fokra, morális

³⁷ Ellentétben Polybioszal, aki az emberek gyengeségére alapozta az állam létjogosultságát. Panaitios erkölcsanát lásd: A. K. Puhle: *Persona. Zur Ethik des Panaitios*. Frankfurt, 1987.

³⁸ Az *oikeiós*is tan eredetéről élénk vita folyik a szakirodalomban. Valószínű, hogy Theophrastos használta először ezt a szakkifejezést, Platónnál, Aristotelésnél nem találkozunk ezzel a kifejezéssel. Van Arnim és Dirlmeier szerint Aristotelés követőitől, a késői akadémiától származik, amit a Sztoa eklektikus korában vett át. Pohlenz és Brink véleménye szerint az *oikeiós*is kifejezés Zénón saját alkotása volt. Részletesebben lásd Laurens Winkel: *Die stoische oikeiós*-Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit. ZSS Rom. Abt. 105 (1988). Az *oikeiós*is latin fordítása nehézségeket okoz, Cicero a *commendatio* és a *conciliatio* szavakkal adja vissza. De finibus 3,6,21.

³⁹ Ld. ezzel kapcsolatban Hans Welzel: *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit*. Göttingen, 1951.

⁴⁰ Franz Wieacker: *Römische Rechtsgeschichte*. München 1988. I. 642.

⁴¹ A dolgozat írója által számos alkalommal idézett Cicero filozófiai munkássága természetesen nem megkerülhető, de azt érdemes figyelembe venni, hogy Cicero leginkább kompilációkat alkotott. Jelentősége elsősorban abban van, hogy kortársai számára hozzáférhetővé tette latin nyelven a különböző filozófiai iskolák tételeit. Erkölcsanát egyes sztoikus tanításokra alapozta, de merevségüktől idegenkedett. Alapvetően ingadozott a különböző iskolák között és pragmatikusan mindig azokat a tanokat vallotta, amelyek céljainak leginkább megfeleltek. Az ő ideális polgárról vallott elképzelése és az államelmélete, amit a *De Oratore*, a *De re publica* és a *De officiis* trilógiából ismerhetünk meg, alapvetően a Panaitios és Polybios által képviselt „vegyes alkotmány”, a *mikté politeia* sajátosságaival azonosítható. Lásd ehhez Hamza Gábor: Cicero *De re publica*-ja és az antik állambölcsélet. In Hamza Gábor (szerk.): Cicero: Az állam. Budapest, 1995. Julia Annas: Cicero on Stoic Moral Philosophy and Private Property. In: Miriam Griffin – Jonathan Barnes (ed.): *Philosophia Togata. Essays on Philosophy and Roman Society*. Oxford, 1989., Franz Hampl: „Stoische Staatsethik” und frühes Rom. In: *Wege der Forschung*. XLVI. Darmstadt, 1980., Nicholas White: The Role of Physics in Stoic Ethics. *The Southern Journal of Philosophy* 33 (1985), Andrew Erskine: The Hellenistic Stoa. Political Thought and Action. London, 1990., Hamza Gábor: Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései. In: *Jogtörténeti tanulmányok V*. Budapest, 1983., D.H. van Zyl: Cicero's Legal Philosophy. *Roodeport*, 1986., Hamza, Gábor: A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a *ius naturale*. *Jogtudományi Közlöny* 1995/11-12.

aspektusból közelítve meg azt. A korszak közös vonása volt a politikától elfordulás és a magánélet előtérbe helyezése és egyes – a római jogra is jelentős hatással bíró – erkölcsi elvek terminologizálása és a jogszabályokban való megjelenése.⁴² A közélettől való elfordulás azonban nem egyértelműen az emberek egymás iránti törődésének visszautasítását, hanem csak az állami életben való részvétel tekintetében való tartózkodást jelent. A córdobai születésű Lucius Annaeus Seneca (Corduba Kr. e. 5/4 – Róma Kr. u. 65), mint Nero császár nevelője és számos erkölcsi tartalmú munka szerzője vált ismertté az utókor számára.⁴³ Senecának az emberről és a társadalomról való felfogása hasonló volt Aristotelészéhez,⁴⁴ azonban míg Aristotelész a városállam, mint a közösség javát biztosító legfőbb társadalmi szerkezetnél megáll vizsgálódásaiban, addig Seneca az ember társas lény mivoltából általánosabb következtetéseket von le. Senecának a *sociabilitás*ról vallott gondolatait Aristotelészhez hasonlóan az állam céljából, a legfőbb jó megvalósításának igényéből vezeti le. Az állam célja a legfőbb emberi jó megvalósítása, ez természetből fogva belénk oltott morális kötelezettség, így az ember köteles embertársainak segíteni.⁴⁵ Ezért az altruizmus áll Seneca gondolatvilágának középpontjában; mindenkinek vezéreszméje kell, hogy legyen az erkölcsi jó megvalósítása, ezért az él emberhez méltóan, aki minden erejét és képességét az embertársai, vagyis a társadalom javára gyümölcsözteti. Seneca alapvetően két különböző államot vázolt fel. Szűkebb értelemben vett államról beszél akkor, amikor az egyének, mint egy azonos néptörzs tagjai tartoznak össze a születés, vérségi kapcsolat által, míg tágabb értelemben vett államról beszél az emberek közötti lélekegyenlőség alapján, melyben az emberek közötti általános emberbaráti szeretet az összekötő kapocs.⁴⁶ Mindkét államban vannak az egyének kötelességei, azonban ha ezek a kötelességek összeütköznek, akkor az egész emberközösség érdekeit kell szolgálnunk, és nem a hazát, hiszen az embertársainknak mindig szolgálhatunk, ellenben a hazánkkal. Seneca helyesli az állami életben való részvételt, mert azzal a közjót segítjük elő, de a hivatali szolgálatot csak megszorításokkal ajánlja, mivel az államszervezet romlott, ezért az államügyekkel való hivatásszerű foglalatosság veszélyekkel jár.

A Hierapolisból származó Epiktétos (Phrygia, 50 – 140), aki maga is rabszolga volt, a rabszolgaságot csak külső állapotnak tekintette, és úgy tartotta, hogy az egyén tényleges énjét és gondolatait nem befolyásolja. A rabszolgaság ugyanolyan emberi helyzet, mint bármely más, ezért a rabszolgának is csak egyetlen dolga van a világon, hogy az így kialakult mozgástérben a képességeihez képest a legtöbbet valósítsa meg.⁴⁷ A polgárnak nem kell ahhoz vagyon, hogy a hazájának és embertársainak segítséget nyújtson, elegendő az, ha feladatait képességeihez képest a legjobban elvégzi, ezzel már a hazáját szolgálja.⁴⁸

Előkelő hispán családból származott a filozófus császár Marcus Aurelius (121. április 26. – 180. március 17.), aki egész életében jelentős szerepet szánt a sztoikus gondolatkör

⁴² Például *pietas*, *clementia*, *benevolentia*, *humanitas* stb. Bővebben lásd Pólay Elemér: A római jogászok gondolkodásmódja. Budapest, 1988.

⁴³ Seneca jelleméről, Nerohoz való viszonyának kettősségéről lásd Dobai S.: Seneca jelleme. Székfoglaló értekezés. Zilah, 1900. Senecával kapcsolatban lásd továbbá Rudolf Düll: Seneca iurisconsultus. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin, New York, 1976., H. N. Timothy: The Tenets of Stoicism. Amsterdam, 1973.

⁴⁴ Aristotelész: Politika I.1.

⁴⁵ Lásd ehhez például Seneca: Erkölcsi levelek. 95, 52-54.

⁴⁶ Részletesebben lásd: Dobai János: Seneca jog- és állambölcsélete. Budapest, 1911. 13. sko.

⁴⁷ Epiktétos kézikönyvecskéje vagyis a stoikus bölcs breviáriuma 17.

⁴⁸ Epiktétos kézikönyvecskéje, 24.

megismerésének és e szellemben való gondolkodásnak.⁴⁹ A filozófus katonacsászár Seneca kifejezőmódját elítélte, mert azt nem találta egyszerűnek, példaképei Aristón és Epiktétos voltak. A filozófia a császárnak a nyugalmat és az élet bölcsként való szemlélését segítette elő,⁵⁰ kizárólag az erkölccsán és annak életszerű megvalósítása érdekelte.⁵¹ Marcus Aurelius filozófiájának középpontjában a *daimón*, vagy *hégemonikón* megőrzése és ennek megfelelő szenvédelemmentes életvitel állt.⁵² Erre a gondolatra és ennek kifejtésére épül fel Aurelius császár filozófiája, és tulajdonképpen ez alkotja az államról vallott nézeteinek alapját is.⁵³ Renan úgy véli munkájában, hogy Marcus Aurelius, mivel a tettek embere volt, római törvényhozásban is kifejezésre juttatta a humanitás eszméit is, így a rabszolgákkal való bánásmód emberibbé tételével, a nők és a hatalomalattiak helyzetének javításával.⁵⁴ Kérdéses azonban, hogy ez csak és kizárólag a császár filozófiai meggyőződéséből eredt volna, azonban kétségtelen, hogy e korszak jelentősen enyhítette a hátrányos státuszúak helyzetét.

Itt érdemes megemlíteni azt, hogy a Sztoa harmadik korszakának gondolkodói már kifejezetten hasonló nézeteket vallottak, mint a keresztény vallás hirdetői. Az ugyanazon korszakban élt és működött tudós emberek ugyanabból az eszmekörből merítettek, még ha a két gondolatkör eredete másban is keresendő. Erdő Péter szerint elsősorban a kereszténység merített a sztoikus tanokból, „azonban a keresztény emberszeretet mégsem ennek a következménye, mert nem kozmológiai elven, hanem Krisztus személyén alapul”⁵⁵.

Az előző rövid, vázlatszerű áttekintés alapján látható, hogy a sztoikus filozófia egyes korszakaiban működő bölcselők emberképe és a társadalomról, az államról vallott nézetei jelentős eltéréseket mutatnak. Ezt érdemes figyelembe vennie a római jogtudósok véleményei, művei alapján a disszertáns által felállított *bonus vir* fogalmával való összevetés során is.

5.4. A tulajdon fetisizálódása

A szerző a tulajdon tárgyiasulásának elemzése kapcsán példaként említi és elemzi a *trust* jogintézményét. Ennek okán vizsgálja a *trust* – pontosabban a *use* – kialakulását és azt a kérdéskört is, hogy annak megjelenése az angol jogéletben egy már meglévő jogi konstrukció átvételének az eredménye vagy esetleg egy teljesen eredeti, a *common law* és az *equity* kettőségére visszavezethető, eredeti angol jogintézményről van-e szó.⁵⁶ Ennek kapcsán Oliver Wendell Holmes, James Barr Ames,⁵⁷ Blackstone és Sir Frederick William Maitland

⁴⁹ Renan Ernő: Marcus Aurelius és az antik világ vége. Budapest. é.n. VII. 183skk. Marcus Aurelius gondolatvilágát a görög nyelven írt „Elmélkedések” című művéből ismerhetjük meg. Az Elmélkedések filozófiai jellemzését lásd Halasy-Nagy József: A filozófia. Budapest, 1991. 168-180.

⁵⁰ Polgáry István: Marcus Aurelius. Irodalomtörténeti és filozófiai tanulmány. Budapest, 1912. 11.

⁵¹ Polgáry: i. m. 15.

⁵² Polgáry: i. m. 15. 36.

⁵³ Marcus Aurelius: Elmélkedések, 2,17. és 3, 16.

⁵⁴ Renan: i. m. 17skk.

⁵⁵ A sztoikus és keresztény humanizmus egymáshoz hasonló, azonban alapvetően négy fontos eltérést találhatunk köztük. A késői sztoicizmus emberszeretete tulajdonképpen ellenhatás az az epikureusok egoizmusára. A sztoikus gondolkodók kifejezetten hangsúlyozzák az emberek „mátságát”, hiszen fizikumukból eredően nincs két egyforma dolog a világon. A keresztény szeretet ugyanakkor pozitív irányú, hiszen az aktív segítséget helyezi előtérbe a „ne árts” előírásával szemben, ami hasonlóságokat mutat a sztoicizmus középső és kései korszakának gondolatvilágával, bár nem fedti azt. A sztoikusok emberképe általában elvontabb, mindig az osztársadalmi értékeket, a közjót vizsgálják, míg a kereszténység praktikusán mindig az egyes embert nézi. Erdő Péter: A „katolikus természetjogtan” gyökerei a sztoikus filozófiában. Jogtudományi Közlöny 1994/9. 347.

⁵⁶ A szerző korábban is foglalkozott ezzel a témakörrel: Deli Gergely: Megfontolások a *trust* egyházi eredetéhez, avagy: gondolatok Sándor István új monográfiájáról. Jogtudományi Közlöny 2014/10. 487-491.

⁵⁷ Megjegyzem, hogy James Barr Ames nem angol, hanem amerikai jogász volt, aki a Harvard Egyetemen oktatott.

elméleteit összegzi és az egyház ingatlanszerzési tilalmának megkerülését látja legfőbb oknak. Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az iszlám *wakf* intézménye is jelentős hasonlóságokat mutat a *use* jogi konstrukciójával, és nem kizárt annak a lehetősége, hogy a római jogi *fiducia* és a *fideicommissum*,⁵⁸ a germán eredetű *Salmann* mellett szintén hatást gyakorolt a *use* kialakulására.⁵⁹ A jogirodalomban a mai napig nem sikerült ezt a kérdést egyértelműen tisztázni. Természetesen az egyházi javak kezelése lehetett az egyik mozgatórugója e jogintézmény kialakulásának, de emellett számos egyéb társadalmi igény legalább ilyen mértékben közrejátszott ebben. A feudális tulajdoni viszonyok hanyatlásával egyre jelentősebb törekvéseket láthatunk arra, hogy a végrendelkezési szabadság hiányát élők közti vagyon átruházással pótolják, ami szintén jelentős mértékben hatott a *use* kialakulására.⁶⁰ Megjegyzendő továbbá, hogy a keresztes háborúkba induló földesurak is számos esetben bizalmi emberre ruházták a vagyonukat megőrzésre.⁶¹

A témakörhöz kapcsolódóan érdemes figyelmet fordítani a trust sokszínűségére is. Kétségtelen, hogy a trust esetében fennálló tulajdonjogi helyzet a római jogi hagyományokon nyugvó jogrendszerekben nem volt ismert, a tulajdonjog egységére épülő doktrínát szétfeszíti és valóban egy olyan alvagyoni jogi elismerését teszi lehetővé, amelynek a jogi, illetve a gazdasági szempontból vett jogosultja (tulajdonosa) elkülönül egymástól, így a tényleges végső jogosult (tulajdonos) sokszor nehezen megállapítható. Ez azonban emellett, hogy visszaélésekre adhat lehetőséget, számos társadalmi és gazdasági igény kielégítéséhez biztosít adekvát jogi konstrukciót. Ezek köréből kiemelendő a vagyontervezés és a vagyonvédelem lehetősége.⁶² Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy az *express trust*, vagyis a felek (vagyontulajdonos és vagyontulajdonos) kifejezett szándékán nyugvó vagyontulajdon mellett a trustnak számos egyéb változata is ismert. A teljesség igénye nélkül itt most csak a megbízás nélküli ügyvitel és a jogalap nélküli gazdagodás tényállásait kezelő *implied, resulted* és *constructive trust*, az alapítvány funkcióját betöltő *charitable trust*⁶³ vagy éppen az Amerikai Egyesült Államok magánjogában jelentős szerepet játszó *public trust* szeretnék utalni.⁶⁴ Ez utóbbival kapcsolatban érdemes röviden kitérni a következőkre.

A római jogban a *res communes omnium* kategóriája abból ered, hogy bizonyos dolgok nem egyes emberek hatalma alá kerülnek, hanem minden ember közös használatára vannak rendelve, amelynek oka elsődlegesen az, hogy természetes tulajdonságukból eredően másképpen történő felhasználásuk kizárt.⁶⁵ A *res communes omnium* tehát mindenki dolga,

⁵⁸ Az újabb kutatások alapján David Johnston arra a véleményre helyezkedik, hogy a római jogban nem volt az angolszász trustnak megfelelő intézmény, ugyanakkor voltak olyan intézmények, amelyek a trust jegyeit hordozták. David Johnston: *Trusts and Trust-like Devices in Roman Law*. In: Richard Heimholz – Reinhard Zimmermann (ed.): *Itinera Fiducia. Trust and Treuhand in Historical Perspective*. Berlin, 1998. 45. Ennek még részletesebb, monografikus feldolgozását lásd Uő.: *The Roman Law of Trusts*. Oxford 1988.

⁵⁹ Ezt részletesen lásd Gilbert Paul Verbit: *The Origins of the Trust*. USA, 2002, 286.

⁶⁰ Alastair Hudson: *Understanding Equity & Trusts*. London, New York, 2013⁴. 15.

⁶¹ Ezt Herman a *fiducia cum amico* reminiscenciájának tartja. Shael Herman: *The Canonical Conception of the Trust*. In: Richard Heimholz – Reinhard Zimmermann (ed.): *Itinera Fiducia. Trust and Treuhand in Historical Perspective*. Berlin, 1998. 104⁶⁴.

⁶² Lásd ezekhez pl. Magyar-Csatlós Judit – Magyar Csaba – Sándor István: *Vagyontervezési labirintus. Útmutató a bizalmi vagyontulajdonos, a vagyontulajdonos alapítványok és a magántőkealapok világához*. Budapest, 2021. Sándor István: *A vagyonvédelem jogi eszközeinek legújabb nemzetközi tendenciái*. Budapest, 2019.

⁶³ Ezek bemutatását lásd Sándor: *A bizalmi vagyontulajdonos és a trust. Jogtörténeti és összehasonlító jogi elemzés*. Budapest, 2017². 117-128.

⁶⁴ Lásd ehhez összefoglalóan: Sándor István: *Észrevételek a public trust doktrínájához*. In: Frivaldszky János – Tussay Ákos (szerk.): *A természetjog napja II. Konferenciatanulmányok*. Budapest, 2019. 205–217.

⁶⁵ Alfred Pernice: *Die sogenannten res communes omnium*. Berlin, 1900. 3.

azok tulajdonjogát magánszemély nem szerezheti meg.⁶⁶ A *res communes omnium* kategóriája vélhetően a kései klasszikusok közé tartozó Aelius Marcianusra vezethető vissza, azzal, hogy a Kr. u. 3. században filozófiai hatásra alakította ki ezt a fogalmat.⁶⁷ Elsősorban Cicero és Seneca műveiben található olyan megközelítések, amelyek a mindenkit megillető dolgok létjogosultságát támasztják alá.⁶⁸ A *res communes omnium* közé tartozik a levegő (*aer*) a folyóvíz (*aqua profluens*), a tenger (*mare*) és Iustinianus idejétől a tengerpart (*litora maris*) is.⁶⁹ Az ebbe a kategóriába sorolt dolgok tekintetében jelentős szerepet játszott az, hogy olyan dolgokról van szó, amelyek végtelennek tűnnek, illetve az egyes embereknek nem okoz kárt, ha mások is részesülnek belőle,⁷⁰ továbbá a tenger és a folyók élelmet biztosítottak, valamint a kereskedelemhez is nélkülözhetetlenek voltak. Azokban az országokban, ahol a tenger hasonló szerepet játszott, szintén átvették ezt a megközelítést (Franciaország, Spanyolország, Anglia).⁷¹

A középkorban a glosszátorok és a kommentátorok nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a *res communes omnium* kategóriájának, ennek újbóli előtérbe kerülésére a 16–17. századtól került sor.⁷² Hugo Grotius (Huig de Groot, 1583–1645) természetjogász arra mutatott rá, hogy a tenger és a folyó nem keríthető le, a területe folyamatosan változik. Anélkül, hogy Grotius levezetését most részletesen ismertetném,⁷³ azt szeretném hangsúlyozni, hogy neki köszönhető a *res communes omnium* kategóriájának jogilag is alkalmazható kidolgozása.⁷⁴

A fentiekben ismertetett előzményekre alapítva a 19. században a public trust doktrínája beépült az Amerikai Egyesült Államok joggyakorlatába.⁷⁵ A sokszor „vezérszínként” aposztrofált *Illinois Central Railroad Co. v. Illinois* ügyben az Amerikai Egyesült Államok legfelsőbb bírósága fektette le a public trust doktrína főbb elveit.⁷⁶ Az 1960-as években pedig a public trust doktrínát környezetvédelmi kérdésekre is elkezdték alkalmazni. Joseph Lawrence Sax coloradói, majd michigani jogászprofesszor a római jogi és common law gyökerekre hivatkozva tette fel azt a kérdést, hogy miért nincs a természetes erőforrásoknak közjogi vetülete és a közösség, amely ezeket használja, miért nem rendelkezik beleszólási joggal ezek sorsába. 1970-ben megadta a választ, miszerint az óceánok, egyéb vizek, kikötők, a levegő és a föld egyes részei olyan fontosak, hogy ezeket a bíróságoknak public trustként

⁶⁶ Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953. 677. Heinrich Honsell: *Römisches Recht*. Heidelberg, Dordrecht, London, New York, 2010⁷. 50.

⁶⁷ D. 8, 1, 2. Lásd ehhez Max Kaser: *Das römische Privatrecht*. München, 1951. I. 321sk. Paul Jörs – Wolfgang Kunkel: *Römisches Privatrecht*. Berlin, Heidelberg, 1935². 79.

⁶⁸ Cicero, *De officiis*, I, xvi[51f]. Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino*, xxvi[71]. Seneca, *De beneficiis*, IV, xxviii, 3.

⁶⁹ *Iust. Inst.* II, 1, 1-6. Földi – Hamza: i. m. 277sk.

⁷⁰ Richard Perruso: *The development of the doctrine res communes omnium in medieval and early modern Europe*. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 70 (2002). 70.

⁷¹ James G. Wilkins: *The Public Trust Doctrine in Louisiana*. *Louisiana Law Review* 52 (1992). 863.

⁷² Perruso: i. m. 70.

⁷³ Hugo Grotius: *De jura belli ac pacis*, II. c. 3–5.

⁷⁴ Schermaier: i. m. 44. Perruso: i. m. 93.

⁷⁵ *Arnold v. Mundy*, 6 N.J.L. 1 (1821). *Martin v. Waddell*, 41 U.S. (16 Pet.) 367 (1842). Lloyd R. Cohen: *Property Law Symposium – The Public Trust Doctrine: An Economic Perspective*. *California Western Law Review* 29 (1992) 243sk. Harry R. Bader: *Antaeus and the Public Trust Doctrine. A New Approach to Substantive Environmental Protection in the Common Law*. *Boston College Environmental Affairs Law Review* 19 (1992). 751sk.

⁷⁶ *Illinois Central Railroad Co. v. Illinois* 146 U.S. 387 (1892). Lásd ehhez Heather J. Wilson: *The Public Trust Doctrine in Massachusetts Land Law*. *Boston College Environmental Affairs Law Review* 11 (1984). 845skk. A. Reid Allison III: *The Public Trust Doctrine in Washington*. *University of Puget Sound Law Review* 10 (1987). 641skk.

kell kezelnie, vagyis minden állampolgárnak joga van ezek megvédése érdekében a kormányt perelni.⁷⁷ Az 1970. évi michigani környezetvédelmi törvényt ő írta (*Sax-Act*) és a kaliforniai legfelsőbb bíróság 1971-ben meghozott döntésében már Sax írása alapján kiterjesztette a public trust doktrína alkalmazási körét a klasszikusan csak a kereskedelem, a hajózás és a halászat triáson kívül a környezeti értékekre és azok védelmére.⁷⁸ 1972-ben a New Jersey-i legfelsőbb bíróság a pihenésre szánt területeket, mint például a tengerparti strandokat is ezek közé sorolta.⁷⁹ A public trust doktrína ettől kezdve a környezetvédelmi jogászok érdeklődésének (is) a középpontjába került.⁸⁰ 1979-ben a Mono Lake ügyben a kaliforniai legfelsőbb bíróság kifejezetten Sax írásaira és a public trust doktrínára alapítva mondta ki, hogy a nem hajózható folyamok is megérdemlik a védelmet.⁸¹ Ez megnyitotta az utat a doktrína kiterjesztéshez a vadállatok, a levegő, a strandok tekintetében, sőt, Sax még a kulturális javakra vonatkozóan is érdemesnek tartotta a bővítését.⁸² A public trust fogalma alá tartozó dolgok körét fokozatosan kiterjesztették a városok utcáira, helyi vízellátásra, őskori fosszilis ágyakra, közparkokra, nemzeti parkokra, vizes élőhelyekre.⁸³ A public trust doktrínát 1997-től 2008-ig közel háromszáz szövetségi és állami bírósági döntésben hivatkozták.⁸⁴ Emellett számos más országban is átvették, így pl. Indiában, Pakisztánban, a Fülöp-szigeteken, Ugandában, Kenyában, Nigériában, a Dél-afrikai Köztársaságban, Brazíliában, Ecuadorban, Kanadában.

Míg a kontinentális európai országok jogszabályai a folyóvizeket és általában a természeti erőforrásokat általában állami (nemzeti) tulajdonként kezelik, addig az angolszász jogban a public trust doktrína elterjedését tapasztalhatjuk.⁸⁵ A public trust jelentős előnye, hogy a vagyonkezelő nem csak közjogi úton kérhető számon kötelezettségeinek teljesítése tekintetében, hanem magánjogi igényérvényesítésre is lehetőség nyílik. A gondolatmenet üzenete, hogy a tulajdonjog a trust esetében sem feltétlenül tűnik el, sőt, a köztulajdon vonatkozásában akár hatásosabb és magánjogi természetű védelmi lehetőséget is kínálhat, mint a civiljogi jogrendszerek közjogi eszközei.

5.5. Az árképzésbe történő állami beavatkozás jelensége

A szerző több alkalommal is foglalkozik a piac árral, az árképzésbe történő jogi úton való beavatkozás jelenségével, az érték fogalmával és az értékaránytalanság kérdéskörével. Ehhez

⁷⁷ Joseph Sax: *The Public Trust Doctrine in Natural Resource Law: Effective Judicial Intervention*, 68 Michigan Law Review 68 (1970). 521.

⁷⁸ *Marks v. Whitney*, 491 P. 2s 374 (Cal. 1971).

⁷⁹ *Borough of Neptune City v. Borough of Avon-by-the-Sea*, 294 A. 2d 47 (N.J. 1972).

⁸⁰ Richard M. Frank: *The Public Trust Doctrine: Assessing Its Recent Past & Charting Its Future*. University of California, Davis Law Review 45 (2012) 668sk.

⁸¹ *National Audubon Society v. Superior Court of Alpine County*, 658 P.2d 709 (Cal. 1983). Lásd ehhez Bader: i. m. 753., Carol Necole Brown: *Drinking from a Deep Well: The Public Trust Doctrine and the Western Water Law*. Florida State University Law Review 34 (2006). 26.

⁸² Joseph L. Sax: *Playing Darts With a Rembrandt: Public and Private Rights to Cultural Treasures*. Michigan, 2001.

⁸³ Rebecca T. Tsosie: *Conflict between Public Trust and the Indian Trust Doctrines: Federal Public Land Policy and the Native Indians*. Tulsa Law Review 39 (2003). 284.

⁸⁴ Alexandra B. Klass: *Modern Public Trust Principles: Recognizing Rights and Integrating Standards*. Notre Dame Law Review 82 (2006). 707.

⁸⁵ Roberto Cavallo Perin – Dario Casalini: *Water Property Models as Sovereignty Prerogatives: European Legal Perspectives in Comparison*. Water 2 (2010) 431skk. Lásd ehhez továbbá Szilágyi János Ede: *Vízjog: a vizek tulajdonának és használatának főbb magyar előírásai a nemzetközi tendenciák tükrében*. Sectio Juridica et Politica XXIX/2 (2011) 595skk.

kapcsolódóan a következőkre szeretném vázlatosan, összefoglaló jelleggel felhívni a figyelmet.

Az érték fogalma már régóta áll a közgazdasági tárgyú szakirodalom fókuszában. A teljesség igénye nélkül, az alábbiakban néhány jelentős megközelítésre kívánok utalni. Az érték meghatározása tekintetében találkozunk olyan állásponttal, hogy az érték egyenlő a befektetett munkával és egyéb költségekkel (*labores et expensae*), vagyis a termelési költség (előállítási költség minden járulékos költséggel együtt) teszi ki a dolog természetes értékét (David Ricardo). Ez azonban csak azokra a javakra igaz, amiket tetszőlegesen előállíthatunk, ellentétben az egyedi dolgokkal (pl. műalkotások). Ehhez kötődik az a megközelítés, amely szerint az újratermelési költséget kell figyelembe venni (Henry Charles Carey), ez azonban a technikai fejlődés miatt folyamatosan értékcsökkenést eredményez. Hasonló szempontokon nyugszik az a vélemény, amely szerint a termék előállításához szükséges munka mennyisége határozza meg a termék értékét (Karl Marx). Ennek azonban jelentős kritikája, hogy egyes termékek esetében mégis eltérést eredményez, pl. egy asztal elkészítése fából vagy aranyból, illetve egy kenyér megsütése és egy fa elégetése ugyanolyan mértékű munkát feltételez, a végeredmény azonban mégis jelentősen eltérő értéket képvisel. Más megközelítés szerint a javak hasznossága, használati érte,⁸⁶ határértéke az irányadó a dolog értéke tekintetében.⁸⁷ Ezt korrigálja továbbá a szubjektív értékítélet, vagyis az érték az adott személy egyéni értékelésétől függ (Friedrich von Wieser), és az összértékfüggvény, amely alapján az egyén gazdasági helyzete is befolyásolja az értéket, nem csak az igényének a mértéke.⁸⁸

Egy szolgáltatás értéke tekintetében jelentős tényező annak az ára, ha a csere szempontjából vizsgáljuk, hiszen ilyenkor az érték azonosításra kerül az árral.⁸⁹ A joggyakorlatban is ez az objektív érték mérő a kiinduló pont, de ehhez képest egyéb, szubjektív szempontok is érvényesülnek, így a használati érték, a szerződő fél gazdasági helyzete és igényei is.⁹⁰ Maga a forgalmi érték, mint piaci ár esetében is nehézséget okoz az egyes árucikkek, szolgáltatások kereskedelmi forgalomban alkalmazott árának jelentős eltérése és ingadozása. A forgalmi érték mellett azonban egyéb tényezőket is számításba kell venni, így különösen a kereslet és kínálat viszonyát a szerződés megkötésének időpontjában, a felek speciális igényeit, a szolgáltatás minőségi és divatossági sajátosságait. A szolgáltatás tárgyát képező dolog lehetséges értékének megállapítása önmagában a dolog különlegessége vagy egyedisége miatt is nehézkes, pl. használt cikk vagy művészeti alkotás esetében. A hatályos magyar magánjog – hasonlóan a római joghoz – alapvetően nem veszi figyelembe az előszereteti értéket, azonban bizonyos dolgok esetében ez is jelentősen befolyásolja az árat.⁹¹

A színallagmatikus kötelmet eredményező szerződések főszabályként alkalmazásának elvét egészítik ki a római jogban már ismert *laesio enormis*hoz hasonló esetre megtámadási lehetőséget biztosító modern magánjogi szabályok.⁹² Nem egyedülálló a feltűnő

⁸⁶ Adam Smith: A nemzetek gazdagsága. E gazdaság természetének és okainak vizsgálata. Budapest, 1959. 17.

⁸⁷ Vö. Heinrich Gossen első törvényével, amely szerint az igény fokozatosan csökken annak kielégítésével, illetve Gossen második törvényével, ami az igények fontosság szerinti sorrendjéről szól.

⁸⁸ Gyulavári Tamás: Fogyasztói árelfogadás az interneten. PhD értekezés. Budapest, 2005. 39.

⁸⁹ Farkasné Fekete Mária – Molnár József: Közgazdaságtan I. Mikroökonómia. Debrecen, 2007. 27–28.

⁹⁰ Lásd ehhez a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 267. számú állásfoglalását.

⁹¹ Vékás Lajos: Kritikai értékelés a Ptk. 201. §-ának gyakorlatáról. Magyar Jog 1985/4., 786. Vékás Lajos párhuzamot von az osztrák ABGB 934. §-ával – és a kötelmi viszonyokról szóló 1978. évi jugoszláv törvénnyel –, amelynek alkalmazása kereskedelmi ügylet, szerencseszerződés, árverési ügylet, egyezség, művészeti alkotás első vételénél fel sem merülhet. Vékás: Autópálya-használati (i. m.). 322.

⁹² A *laesio enormis*, illetve a *laesio ultra dimidium* elnevezések középkori eredetűek. A *laesio enormis* római jogi szabályainak kialakulásával és a jogirodalmával kapcsolatban lásd Dömötör László: Szempontok a feléntüli

értékaránytalansággal megkötött szerződések megtámadásának lehetősége, érvénytelenné nyilvánítása a jogtörténetben.⁹³

A feltűnő értékaránytalanság szabályának alkalmazása esetében két fontos elv ütközése tapasztalható. A piacgazdaság viszonyai között – így a klasszikus római jogban is – teljes mértékben elfogadott, hogy az áruk forgalmazása és szolgáltatások nyújtása során a bekerülési költségeket meghaladja az értékesítésből származó bevétel, vagyis profitot termeljen a gazdasági vagy kereskedelmi tevékenység.⁹⁴ A közelmúlt magyar magánjogi irodalmában is ehhez kapcsolódó álláspontokkal találkozunk. Kecskés László professzor szerint alkotmányossági szempontból támadható a szabályozás, mivel a „méltányosság és a jogbiztonság ütközik egymással”,⁹⁵ és véleménye szerint legfeljebb a magánszemélyek egymás közötti szerződéses jogviszonyában lehet indokolt a feltűnő értékaránytalanság szabályának alkalmazása,⁹⁶ de ez is csak fenntartásokkal, mivel számos más jogi eszközt

sérelem doktrínájának jogösszehasonlító vizsgálatához. In: Harmathy Attila (szerk.): Jogi Tanulmányok 1996. Budapest, 275–280. Dömötör László: Észrevételek a *laesio enormis* és továbbélése kérdéshez. AUB 1995/96., 45–48. Siklósi Iván: A Jogügyleti érvénytelenség dogmatörténetéből. In: Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. Budapest, 2012. 462–465. Siklósi Iván: A felén túli sérelem jogi konstrukciója a római jogban és annak továbbélése során. In: Filó (szerk.): i. m. 31–45. Siklósi Iván: Az érvénytelenségi ok kiküszöbölésének néhány kérdése a római jogban és annak továbbélése során. AUB 42 (2005), 67–70.

⁹³ Ezt a szabályt a középkorban a glosszátorok és a kommentátorok fejlesztették tovább, a kánonjogban is megtalálható volt (III. Sándor pápa (1159 – 1181) *Quum Dilecti* dekretáliájában található meg először a kánonjogban ez a szabály). A kánonjogban került kidolgozásra a *laesio enormissima* kategóriája. Lásd ehhez Dömötör: Szempontok (i. m.), 290. Dömötör László: Észrevételek a felentüli sérelem kánonjogi fejlődésének kérdéséhez. In: Harmathy Attila (szerk.): Jogi Tanulmányok 1998. Budapest, 79 – 82. Később az egyes újkori magánjogi kódexekben is szerepet kapott. Az ALR a kölcsönszerződések esetében az adós számára biztosított megtámadási jogot, a francia Code civil (1674. §) az ingatlan eladója számára adott megtámadási lehetőséget két éves határidőn belül, amennyiben az ingatlan forgalmi értéke és a vételár jelentősen eltért (*lésion énorme*, Art. 1674. Code civil. Az itáliai királyság 1865. évi polgári törvénykönyve (1529. cikkelye) a felentüli sérelemhez kötötte a megtámadási jog gyakorlását ingatlan eladása esetén. Az 1942. évi, ma is hatályos olasz polgári törvénykönyv (1448. és 1450. §-a) az Itáliai Királyság 1865. évi polgári törvénykönyvének szabályozásához képest már nem csak ingatlan esetében alkalmazható. Az osztrák ABGB-ben valamennyi szerződésre általános jelleggel került beépítésre a felentüli sérelem szabálya. A német BGB-ben csak az uzorás szerződések (*Wucher*) érvénytelensége került szabályozásra és ezt vette át a svájci Kötelmi Törvénykönyv (OR) is. Közép- és Kelet-Európában az 1964. évi szovjet ptk. (58. §), az 1964. évi lengyel ptk. – hasonlóan a bolgár ptk. megoldásához – az érvénytelenség jogkövetkezményét fűzi a kizsákmányoló, uzorás szerződésekhez, míg az 1964. évi cseh-szlovák ptk. elállási jogot biztosított a sérelmet szenvedő fél számára. Weiss Emilia: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Budapest, 1969. 264–268. A magyar magánjogban nem volt előzménye a feltűnő értékaránytalansággal megkötött szerződések megtámadhatóságának, sőt a magánjogi irodalomban kifejezetten a kereskedelmi forgalom biztonságával ellentétesnek ítélték meg ennek a szabálynak az esetleges bevezetését. Lásd ehhez Kecskés: i. m. 129–130. Szécsényi László: Jegyzetek a Ptk. 201. §-a (2) bekezdésének alkalmazásához. *Bírák Lapja* 1999/2. 16.

⁹⁴ Ez már a római jogban is általánosan elfogadott és a joggyakorlatban is megjelent elv volt. Pl. Papius Iustus úgy foglalt állást, hogy „*Quibus mensuris aut pretiis negotiatores vina compararent, in contrahentium poteste esse*”. („[h]ogy a kereskedők milyen mérték szerint és milyen vételárért veszik meg a bort, ez a szerződők hatalmában áll.”). *Papir. D.* 18, 1, 71. Paulus pedig kifejezetten azt írja, hogy „[...] in emendo et vendendo naturaliter concessum est, quod pluris sit, minoris emere, quod minoris sit, pluris vendere, et ita invicem se circumscribere. [...] az adásvételnél természetesen meg van engedve, hogy ami többet ér, azt olcsóbban vegyünk meg, s ami kevesebb értékű, azt drágábban adjuk el, és így kölcsönösen rászédjük egymást [...]”. *Paul. D.* 19, 2, 22, 3. Fordítás: Földi – Hamza: i. m. 516. Általánosságban a római jog liberális volt a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közötti nagyobb mértékű értékkülönbség esetén is, és csak szűk körben alkalmazott korrekciós szabályokat, pl. megtévesztés vagy felentüli sérelem (*laesio enormis*) esetén. Lásd Földi – Hamza: i. m. 486. és 516.

⁹⁵ Kecskés László és munkaközössége: A szolgáltatás és ellenszolgáltatás értékaránytalansági problémái a szerződési jogban II. *Magyar Jog* 1999/3., 135.

⁹⁶ Kecskés: i. m. 137.

biztosít a polgári jogi kódexünk a sérelem kiküszöbölésére.⁹⁷ Vékás Lajos professzor hasonló szellemben arra mutat rá, hogy a fejlett piacgazdaságban a kereskedelmi forgalom követelményei a magánjogi szerződések esetében is irányadók, így csak a fogyasztóvédelem terén indokolt bizonyos védelmi helyzetek megteremtése.⁹⁸ Más oldalról megközelítve jogos társadalmi elvárásnak tűnik, hogy a kiszolgáltatott vagy bizonyos élethelyzetekben nem kellő jártassággal rendelkező személyek számára a jog biztosítson korrekciós lehetőséget arra az esetre, ha az ilyen körülmények miatt önhibájukon kívül hátrányt szenvednek. Ennek tipikus megjelenési formája a jogtörténetben elsősorban a túlzott mértékű kamat kikötése volt,⁹⁹ amelyet az erre rászoruló helyzetben lévő emberek védelme érdekében korlátoztak koronként eltérő szabályokkal.¹⁰⁰ Mindkét megközelítésben fellelhető társadalmi igazság, ezért is meglehetősen nehéz a feltűnő értékaránytalanóság szabályának létjogosultságát megállapítani.

Az egyik fő kérdés ebből a szempontból az, hogy milyen más magánjogi szabályok biztosítanak védeltséget a piacgazdaság természetes mechanizmusa alapján jelentkező és már a társadalmi igazságosság eszméjét veszélyeztető jelenségekkel szemben. Megítélésem szerint ezt is figyelembe kell venni azzal kapcsolatban, amikor a disszertáns megfontolásra érdemesnek tartja, hogy a fenntartható fejlődés és a stabilabb vagyoni viszonyok megteremtésében a modern magánjogra is hárulhatna a római előképéhez hasonló feladat.

III.

Összefoglalóan a dolgozatról az alábbi megállapításokat teszem:

Dicséret illeti a szerzőt azért, hogy a dolgozat témaköreinek a forrásait nagy alaposággal és hozzáértéssel dolgozta fel, továbbá a hivatkozott szakirodalmi álláspontok mindvégig megtalálhatók a műben. A szerző a dolgozatban jól alkalmazta a jogtörténeti, a jogösszehasonlító és a dogmatikai elemzés módszerét. A szerző hitelesen hivatkozott a jogirodalmi nézetekre, és külön értékét jelenti dolgozatának, hogy azok ismertetése mellett folyamatosan saját álláspontot is kialakított.

⁹⁷ Nagyon találó az a megfogalmazás, miszerint: „A vagyónával rendelkező, önmaga és tulajdona védelmére feljogosított, a személyi integritását féltve őrző polgár magánjogi képéhez lealacsonyító a döntésképtelenség és a felelőtlenség képzetét párosítani”. Kecskés: i. m. 138.

⁹⁸ Vékás Lajos: Autópálya-használati szerződések és a Ptk. 201. § (2) bekezdése. Magyar Jog 1998/6., 322. Hasonló álláspontot képvisel Kemenes István: A szerződés érvénytelenségének egyes kérdései a gazdasági szerződéses gyakorlatban. Polgári jogi kodifikáció 2002/2., 23.

⁹⁹ Már római jog különböző korszakaiban is konkrét szabályok voltak irányadók a kiköthető kamat (*fenus*) mértékére vonatkozóan az uszoras szerződések visszaszorítása érdekében. Lásd ehhez Földi – Hamza: i. m. 416–417. A középkorban pedig az egyház kifejezetten tiltotta az uszorát, mivel úgy tartotta, hogy a pénz, ellentétben az állatokkal, nem fiadzik. Ebből ered a „*pecunia pecuniam parere non potest*” elve (vagyon nem képes vagyont termelni). Lásd továbbá „*mutuum date nil inde aperantes*” (Lukács evangéliuma 6,34.35 – „[...] és adjatok kölcsönt semmit sem várva érte”), illetve „*pecunia pecuniam parere non debet*” (Decretum Gratiani II, C. 14. qu. 3. cau. 3,4. – vagyon nem képes vagyont termelni).

¹⁰⁰ Lásd ehhez a kérdéskörhöz Földi András: Néhány észrevétel az uszora kérdéséhez összehasonlító jogtörténeti perspektívában. In: Filó Mihály (szerk.): Tanulmányok az uszoráról. Budapest, 2016. 18–30. Frivaldszky János: Az uszora és a kamat megítélése Arisztotelésznél, Aquinói Szent Tamás és némely neotomista természetjogász gondolataiban. In: Filó (szerk.): i. m. 75–107. Menyhárd Attila: A magánjogi uszora. In: Filó (szerk.): i. m. 225–252.

Összességében Deli Gergely MTA doktori értékezése a jelölt magas szintű szakmai felkészültségéről tesz tanúságot. A dolgozat a szerző által meghatározott kutatási területen új tudományos eredményeket tartalmaz.

A dolgozat nyilvános vitára bocsátását mindenben alkalmasnak tartom és javaslatot teszek a pályázó részére az MTA doktori cím odaítélésére.

Budapest, 2023. március 6.

Sándor István, DSc
tanszékvezető egyetemi tanár

